कृकलाशः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति। कृक+लस+णिच्+अच्। पृषोदरात् तालव्यशकारः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृकलासः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति। कृक+लस+णिच् अच्।) जन्तुविशेषः। काँकलास् इति भाषा॥ (यथा, भागवते। ८। १०। ११।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः"।) तत्पर्य्यायः। सरटः २। इत्यमरः। २। ५। १२॥ वेदारः ३ क्रकचपात् ४ तृणाञ्जनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रतिसूर्य्यकयानकः ७ वृत्तिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते १३। ७० अध्याये। उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह!॥
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम्।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम्।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान्।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत् कृष्णे न्यवेदयन्"॥)

कृकवाकुः, पुं, (कृकेन गलेन वक्ति। "कृके वचः कश्च"। उणां १। ६। इति कृकशब्द उपपदे ञुण् कश्चान्तादेशः।) कुक्कुटः। इत्यमरः। २। ५। १७॥ (यथा, माघे ११। ९। "अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये"॥) मयूरः। सरटः। इति मेदिनी॥

कृकवाकुध्वजः, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं व्याप्यास्तीति भावः। अट्+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) घाटा। इत्यमरः। २। ६। ८८॥ घाड़ इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते "जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"॥ "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि"॥)

कृकूलासः, पुं, (कृकलास+पृषोदरात् दीर्घऊकारः।) कृकलासः। इत्यमरटीका॥

कृच्छ्रं, क्ली, (कृन्तति सुखम्। कृति छेदने "कृतेश्छ-क्रू च"। उणां। २। २१। इति रक् छश्चान्तादेशः।) कष्टम्। (यथा, मनुः ६। ७८।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमन्देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते"॥
"सिवोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्"॥
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्य्यात्"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये॥) तद्वति त्रि॥ कृन्तत्यनेन पापमिति। सान्तपनादिव्रतम्। इत्यमरः। २। ७। ४२॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम्।
जग्ध्वा परेह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्"॥)
स्मृतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम्॥
पापम्। इति मेदिनी॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति राजनिर्घण्टः॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्नयवासकानाम्।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे॥ व्यसनम्। यथा, रामायणे ४। १४। १४।
"अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन"॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः।) व्रतविशेषः। यथा, वशिष्ठः। "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत। यावदेकवारमुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः"॥ सुमन्तुर्यथा। "द्वादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः! एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्"॥ ब्रह्मपुराणम्।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम्।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः"॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (यथा, मनुः ११। २०८।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्"॥)

कृच्छ्रारिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः।) विल्वान्तरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृच्छ्रार्द्धः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसहव्रतविशेषस्य अर्द्धः अंशविशेषः। दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम्।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः। यथा, आपस्तम्बः।
"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम्।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धः सोऽभिधीयते"॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

कृणुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम्। कृ+बाहुलकात् नु णत्वञ्च।) चित्रकरजातिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृत्, ई श प छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ई, कृत्तः। श प, कृन्तति। (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति"॥)
नृत्कृत्वृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां अनिमत्वे सिद्धे अस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्डीश्वीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः। तेन धावुञ जवे मृजीत्यादीनां धाविताः पाश्यसार्था इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः। मनितः यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः। ईदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठायां इम्निषेधार्थं इति केचित्। चरीकृत्त इति। किञ्चैतन्मते धावितादीनां धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि समाधानम्। "विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति जयदेवोक्तं निकृन्तं करोति इति शत्रन्तात् ञौ नन्द्यादित्वादने साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कृत्, ई ध वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-सकं-सेट्। ईर्निष्ठायामनिट्।) ई, कृत्तः। ध, कृणत्ति चकर्त्त। इति दुर्गादासः॥

कृतं, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र। कृ+क्तः।) सत्ययुगम्। (यथा, विष्णुपुराणे। २। १। ४३।
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः"॥)
पर्य्याप्तम्। इत्यमरः। ३। ३। ७६॥ फलम्। इति हेमचन्द्रः॥ अलमर्थः। इति मेदिनी॥ (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के। "अथवा कृतं सन्देहेन"॥ पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते ९। २४। ४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विमलं ध्रुवम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्"॥)

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा। कृ+कर्म्मणि क्तः।) विहितम्। (यथा, वेणीसंहारे।
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्"॥)
हिंसितम्। इति मेदिनी॥ निष्पादितम्। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

कृतकं, क्ली, (कृत+संज्ञायां कन्।) विड्लवणम्। इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विड्म्पाक्यञ्च कृतकं तथा द्राविड़मासुरम्"॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ कृन्ततीति कृती छेदने+"बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७। इति क्वुन्। मिथ्या। इत्युज्ज्वलदत्तः॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते ९। २४। ४८।
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः"॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात्। यथा, विष्णुपुराणे। २। ७। १६-२०।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम्।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम्।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम!॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय! परिपठ्यते।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम्॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति"॥
अत्र व्याख्यायां श्रीमत्स्वामिपादेनोक्तम्। यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात्।